

“हरीतको पञ्चरसा च रचनी
क्रोष्ठामयज्ञो लवणेन वर्जिता ।
रसायनी नेत्ररुजापहारिणी
त्वगामयज्ञो किल योगवाहिनी ॥”

अन्यत्र ।

“बीजास्थितिकं मधुरा तदन्त-
स्त्वग्भागतः सा कटुरण्वोर्या ।
मांसांशतयास्त्वकपाययुक्ता
हरीतको पञ्चरसा स्मृतयम् ॥

पथ्यामज्जा तु चक्षुषो वातपित्तहरो गुरुः ॥”
तस्या भेदा यथा,—

“हरीतक्यस्तोत्यक्ता सप्तभेदैरुदीरिता ।
तस्या नामानि वर्णाश्च वक्ष्याम्यथ यथाक्रमात् ॥
विजया रोहिणी चैव पूतना चासृताभया ।
जीवन्ती चेतकी चेति नाम्ना सप्तविधा स्मृता ॥
अलावुहता विजया सुहता रोहिणी मता ।
स्वल्पत्वक् पूतना ज्ञेया स्थूलमांसासृता स्मृता ॥
पञ्चांशा चाभया ज्ञेया जीवन्ती स्पर्शवर्णभाक् ।
त्रांसा तु चेतकी विद्यादित्यासां रूपलक्षणम् ॥
बिन्द्यादौ विजया हिमाचलभवा स्वाचेतकी

पूतना

सिन्धौ स्यादथ रोहिणी तु विजया जाता
प्रतिस्थानके ।

चम्पायामसृताभया च जनिता देशे

सुराष्ट्राद्वय

जीवन्तीति हरीतकी निगदिता सा सप्तभेदा
बुधैः ॥ * ॥

सर्वप्रयोगे विजयाश्च रोहिणी

स्तेषु लेपेषु च पूतनोदिता ।

विरचने स्यादसृता गुणाधिका

जीवन्तिका स्याद्विजौर्णरोगजित् ॥

स्वाचेतकी सर्वरुजापहारिका

नेत्रामयज्ञीमभयां वदन्ति ताम् ।

इत्थं यथारोगमियं प्रयोजिता

ज्ञेया गुणाख्या न कदाचिदन्यथा ॥

चेतको च घृता हस्ते यावत्तिष्ठति देहिनः ।

तावद्विरच्यते वेगात्तत्प्रभावान्न संशयः ॥

सप्तानामपि जातानां प्रधानं विजया स्मृता ।

सुखप्रयोगसुलभा सर्वव्याधिषु शस्यते ॥

विज्ञापसु निमज्जति या सा ज्ञेया गुणवती
भिषग्वरैः ।

यस्या यस्या भूयो निमज्जनं सा गुणाख्या

स्यात् ॥

हरते प्रसभं व्याधीन् भूयस्तकति यद्वपुः !

हरीतकी तु सा प्रोक्ता तत्कतिर्दीप्तवाचिका ॥

हरीतकी तु दृष्ट्यायां हनुस्तोत्रे गलगृहे ।

शोषे नवज्वरे क्षीणे गुर्विक्तां नेत्रे शस्यते ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

अपि च ।

“दक्षं गजापतिं स्पर्शं अश्विनौ वाक्यमूचतुः ।

कुतो हरीतकी जाता तस्यास्तु कति जातयः ॥

रसाः कति समाख्याताः कति चोपरधाः स्मृताः ।

नामानि कति चोक्तानि कश्च तासां लक्षणम् ॥
के च वर्णा गुणाः के च का च कुत्र प्रयुज्यते ।
केन द्रव्येण संयुक्ता कांश्च रोगान् व्यपीरति ॥
पृच्छास्येतदयथा पृष्टं भगवन् ! वक्तुमर्हसि ।
अश्विनोर्वचनं श्रुत्वा दक्षो वचनमब्रवीत् ॥
पपात बिन्दूर्ध्वदिन्यां शक्रस्य पिबतोऽसृत् ॥
ततो दिव्यात् समुत्पन्ना सप्तजातिहरीतकी ॥
हरीतक्यभया पथ्या कायस्था पूतनासृता ।
हैमवत्यथवा चापि चेतकी श्रेयसी शिवा ।
वयस्या विजया चापि जीवन्ती रोहिणीति च ।
विजया रोहिणी चैव पूतना चासृताभया ।
जीवन्ती चेतकी चेति पथ्यायाः सप्तजातयः ॥*॥
अलावुहता विजया हता सा रोहिणी स्मृता ।
पूतनास्थिमती सूक्ष्मा कथिता मांसनासृता ॥
पञ्चरेखाभया प्रोक्ता जीवन्ती स्पर्शवर्णनी ।
विरेखा चेतकी ज्ञेया सप्तानामियमाकृतिः ॥*॥
विजया सर्वरोगेषु रोहिणी व्रणरोहिणी ।
प्रलेपे पूतना योज्या शोधनार्थेऽसृता हिता ॥
अक्षिरोगेऽभया शस्ता जीवन्ती सर्वरोग-
हृत् ॥

चूर्णार्थं चेतकी शस्ता यथा युक्तं प्रयोजयेत् ॥*॥

चेतकी द्विविधा प्रोक्ता श्वेता कृष्णा च वर्णतः ।

षडङ्गुलायता शक्ता कृष्णा चैकाङ्गुलायता ॥

काचिदास्वादमात्रेण काचिदगन्धेन भेदयेत् ।

काचित् स्पर्शेन दृष्टान्ता चतुर्धा भेदयेच्छिवा ।

चेतकीपादपच्छायासुपसर्पन्ति ये नराः ।

भिद्यन्ते तत्क्षणदेव पशुपक्षिमुगादयः ॥

चेतकी तु घृता हस्ते यावत्तिष्ठति देहिनः ।

तावद्विरच्यते वेगेस्तु प्रभावान्न च संशयः ॥

नृपादिसुकुमारानां कृशानां भेषजविषाम् ।

चेतकी परमा शस्ता हिता सुखविरचनी ॥

सप्तानामपि जातानां प्रधाना विजया स्मृता ।

सुखप्रयोगा सुलभा सर्वरोगेषु शस्यते ॥

हरीतकी पञ्चरसालवणा तुवरा परम् ।

रुक्षोष्णा दीपनी मेध्या स्वादुपाका रसायनी ।

चक्षुष्या लघुरायुष्या वृंहणीचानुलोमिनी ।

श्वासकासप्रमेहाश्रः कुष्ठशोथोदरक्रिमोन् ॥

वैस्त्र्यग्रहणीरोगविबन्धविषमज्वरान् ॥

गुल्माभानव्रणच्छर्दिहृत्काकण्डूदामयान् ॥

व्रणस्थाने दषा इति क्वचित् पुस्तके पाठः ।

कामलां शूलमानाहं श्रीहानञ्च यस्तुत्या ।

अश्वरीमूत्रकृच्छ्रञ्च मूत्राघातञ्च नाशयेत् ॥

स्वादुतिक्तकषायत्वात् पित्तहृत् कफहृत् सा ।

कटुतिक्तकषायत्वादन्तत्वाद्दरतद्विच्छिवा ॥

पित्तकृत् कटुकास्त्रत्वात् धातुहृत् कथं शिवा ।

प्रभावाद्दोषहन्तृत्वं धिक् यस्तत् प्रकाशयते ॥

हेतुभिः शिथिलैर्वाथं न पूर्व्वं क्रियतेऽधुना ।

कर्मैषत्वं मुनेः साम्यं दृष्टमाश्रयभेदतः ।

यतस्ततो नेति चिन्त्यं धातुलकुचयोर्यथा ॥

पुण्यया मज्जनि स्नादुः स्नायावन्तो व्यव-

स्थितः ।

उन्ते तित्त्वस्वचि कटुरस्थिस्त्वस्तवरो रसः ॥*॥

नवा क्षिप्वा घना हता गुर्वी क्षिप्वा च
याश्चसि ।

निमज्जन्तु सा सुप्रशस्ता कथितातिगुणप्रदा ॥

नवादिगुणयुक्तत्वं तथैकत्र विकर्षता ।

हरीतक्याः फले यत्र हयं तच्छ्रेष्ठमुच्यते ॥

चर्विता वर्डयत्वग्निं पेयिता मलशोधनी ।

स्निग्धा संघ्राहिणी पथ्या भृष्टा प्रोक्ता त्रिदोष-
हृत् ॥

अश्वीलिनी बुद्धिबोधेन्द्रियाणां

निर्मूलिनी पित्तकफानिलानाम् ।

विस्त्रसिनी मूत्रशक्कलानां

हरीतकी स्यात् सह भोजनेन ॥

अन्नपानकृतान् दोषान् वातपित्तकफोद्भवान् ।

हरीतको हरत्याशु भुक्तस्योपरियोजिता ॥

लवणेन कफं हन्ति पित्तं हन्ति सशर्करा ।

घृतेन वातजान् रोगान् सर्वरोगान् गुडान्विता ।

सिन्धुत्यशर्कराशुण्ठीकणामधुगुडैः क्रमात् ।

वर्षादिष्वभया प्राश्या रसायनगुणैषणा ॥

अध्वातिस्त्रिदो बलवर्जितश्च

रुचः क्षयो लङ्घनकार्षितश्च ।

पित्ताधिको गर्भवती च नारी

विमुक्तारक्तस्वभयां न खादेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अन्यत्र ।

“जीवन्ती रोहिणी चैव विजया चाभयासृता ।

पूतना कालिका चेति सप्तजातिहरीतकी ॥

सुवर्णवर्णा जीवन्ती रोहिणी कपिलद्युतिः ।

अलावुहता विजया पञ्चांशा चाभया स्मृता ॥”

पञ्चांशा पञ्चशिरा ।

“स्थूलमांसासृता ज्ञेया पूतनास्थिमती मता ।

त्रांशा च कालिकेत्येवं सप्तजातिहरीतकी ॥

स्नेहपानेषु सर्वेषु जीवन्ती तु प्रशस्यते ।

रोहिणी क्षतरोगेषु विजया सर्वकफेषु ॥

पूतना लेपने ज्ञेया असृता तु विरचने ।

अभया नेत्ररोगेषु गन्धयुक्ती तु कालिका ॥

हरस्य भवने जाता हरिता च स्वभावतः ।

हरते सर्वरोगांश्च तेन नाम्ना हरीतकी ॥*॥

पीयूषं पिबतस्त्रिपिष्टपपतये विन्द्वो निर्गता-

स्तभ्योऽभूदभया दिवाकरकरश्रेणीव दीपापहा ।

कालिन्दीव बलमोदजननी गौरीव शूलिप्रिया

वक्रियोतकरी हुताहुतिरिव क्षीणीव नाना-

रसा ॥

पथ्या पञ्चरसायुष्या चक्षुष्यालवणा सरा ।

मेधोष्णा दीपनी कुष्ठदोषशोथव्रणप्रहा ॥*॥

पञ्चरसस्य विवरणम् । त्वक् कटुः । मांसं शक्नोति

कषायम् । अस्थि तित्त्वम् । तन्मध्ये माधुर्यम् ॥*॥

तन्मज्जगणाः ।

“पथ्यामज्जा तु चक्षुषो वातपित्तहरो गुरुः ॥”

इति राजवज्रम् ॥

हरीषा, स्त्री, मांसव्यञ्जनविशेषः । आन इति

हिन्दी भाषा । यथा,—

“पाकपात्रे तद्वहति मांसव्यञ्जानि निक्षिपेत् ।